

פירוש לסדר רב סעדיה גאון מ' יוסף ראש הסדר ב"ר יעקב ראש בי רבנן

מאת

ש. אסף

כ"י קמברידז' T-S. K. 31 דף אחד כתוב מצד אחד, מכיל רשימות שרשם מחבר אלמוני לעצמו, כדי להשתמש בהן בהקדמה לפירוש שיש בדעתו לחבר לסידור רב סעדיה גאון. ברשימות אלו הוא קובע תכנית עבודתו בפירוש ומסביר למה בחר בסידור רס"ג יותר מכל הסידורים שנתחברו לפניו ולאחריו. הוא דן גם בדרגות ההשכלה השונות של בני האדם ומעמיד אותן על ארבעה: בור, עם הארץ, תלמיד חכמים וחכם. מענין מאד לקרא את תאור הידיעות של בני הדרגות השונות. (לעם הארץ נחשב לדעתו מי שלמד רק את חומשי התורה והסידור). אגב הוא מיעץ גם מה הם הפירושים לתלמוד שיבחר בהם הלומד. אחר כך הוא רושם את הספרים שלפי דעתו הם ההכרחיים והנחוצים ביותר, ועל כן התחיל בכתיבתם והעתקתם. מלבד המקרא, המשנה והתלמוד, הפירוש לתלמוד, הלכות הרי"ף וסידור רס"ג הוא מציין כהכרחיים גם שני ספרים רפואיים, והם: ספר התדכרה לעיסי (במחלות העינים) והמנצורי לאלראזי. הרופא הערבי המפורסם. הנכבד בחכמות החיצוניות היא חכמת הרפואה, החכמה בכלל מתחלקת לשתי חכמות: חכמת הנפש וחכמת הגוף, שהן מקבילות זו לזו, ולכן הוא מקביל את ס' התדכרה אל הסידור ואת המנצורי אל הלכות הרי"ף. בס"ה תכיל הספריה שלו ע"ה כרכים, וכזו, לפחות, צריכה להיות הספריה של כל חכם. "פירשתי כל זה תחלת ספר זה — הפירוש של סידור רס"ג — מפני שהוא הספר הראשון שיש בו צורך לבן אדם מבין חבורי". אחר זה הוא גם פורט את כל החבורים שחבר — וקרוב יותר, שיש בדעתו לחבר — ומציין את היסודיים שבהם. רשימת חבוריו נותנת לנו את האפשרות למצא את המחברתולולות את שמו.

המחבר מזכיר בין השאר את חבוריו: תלמודא רבה ותלמוד קטן, שרידים משני חבורים אלה פרסם ר"ל גינצברג ב"גנזי שכטר" ח"ב עמ' 403 ואילך, ומהם נדע שמחברם הוא ר' יוסף ראש הסדר ב"ר יעקב ראש בי רבנן, אביו ר' יעקב הוא ר' יעקב בן עלי, שהיה אחד מתלמידיו המובהקים של רב שמואל בן עלי ונזכר כמה פעמים באגרות ר' שמואל, שפרסמתי ב"תרביץ" שנה א', וי"ל בקובץ מיוחד (ירושלים תר"ץ) ⁽¹⁾. ר' יעקב נסע פעמים אחדות בשליחות ר' שמואל לאסוף את "חקי הישיבה" הבגדאדית מאת קהלות פרס ובבל. בסוף ימיו עזב

(1) עי' עמודים 39, 40, 41, 43, 45, 97.

את ארץ מולדתו והתישב בפוסטאט ושם ישב גם בנו ר' יוסף²). הוא היה איפוא בן עירו וכן זמנו של הרמב"ם. ואמנם בפירוש למס' ברכות שקטע ממנו פרסמתי בס' הזכרון לרצ"ה חיות ז"ל, ולפי דעתי הוא מר' יוסף שלנו³). הובא ס' משנה תורה להרמב"ם והוא מזכירו בברכת החיים. ברשימה שלפנינו אין הוא מזכיר את הרמב"ם ומפליג בשבחיו של ספר ההלכות להר"ף, ואולי כתב דבריו אלה עוד לפני שחבר הרמב"ם את ספרו הגדול.

אין אנו יודעים אם אמנם חבר את פירושו לסידור, או שיצא חובתו רק בעשית הכנות לפירוש כזה. כשם שאין אנו יודעים גם אם חבר באמת את ספרו "תלמוד קטן" — שבו כיון לסדר תלמוד לכ"ו מסכתות של המשנה שאין עליהם תלמוד בבלי. באוספי הגניזה⁴ השונים נמצאים פרגמנטים רבים מאד של סדרי תפלות עם באורים בערבית וברובם הגדול עוד לא נבדקו ואיש לא עמד על טיבם. ספרו "תלמודא רבה", הוא החיבור הכולל תורה שבעל פה כולה על סדר המקרא, וברשימות שלפנינו הוא מציין בין חבוריו גם באור למקרא. חוץ מס' תלמודא רבה. הוא מזכיר גם פירוש למשנה ולתלמוד. המחבר היה איפוא בעל תכניות גדולות, אבל נראה שברוב חבוריו צרף — כדברי גינצברג — מחשבה טובה למעשה.

כה"י של הקטע שלפנינו דומה לכה"י של אותם הקטעים שנתפרסמו ע"י גינצברג, שהיו למראה עיני (וכמדומני שראיתי עוד קטעים אחדים כתובים באותו כתב), והוא איפוא כ"י המחבר. אני מודה להד"ר א. שטרויס שהעתיק ותרגם את הקטע ולד"ר ^{אוצרות השות} ~~אוצרות השות~~ שהואיל להגיה ולהשלים את התרגום בכמה מקומות.

ינבגי אדכר הדא פי מקדמה לתפסיר אלסידור / [...] אראעי פי תפסיר סידור רבינו סעדיה אלפיומי זל ה' אשיא אל [א] ת[ביין] גלאלה קסמה הדא אלסידור וחסן / [ת]רתיבה וגלאלה מעאניה וכוונה אעלי מן כל ס[ידור] צנף קבלה או בעדה ליס פיה ח... ולא הדואן ולא נקץ ... / ואלב אנתקאד מואצע פיה ואלג אסתלחאק ... יסירה מתל עיון אלעיבור וגיר דלך אכתצר הו זל דון דכרהא / ואלד שרה פשאט

(2) על האב והבן ע"י מאן, The Jews in Egypt ח"ב עמ' 310—313: מספרות הגאונים עמ' 162 ואילך, שם פרסמתי תשובות שהשיב ר' יעקב זה.

(3) מפירוש ר' יוסף לברכות נשמרו שני דפים בספריית האוניברסיטה בקמברידג' בתיבה שניה משלש התיבות המסומנות Fragments Hebrew from wooden Box והריני מעתיק כאן שורות אלו: "ראין הבור מתמלא מחוליתו חזינא בה תלתה פירוש: תרי פירוש הפירוש הראשון אמר כי הבור לכשיפילו שם עצים והאבנים לא תתמלא מהם וכמו שהבור לא תתמלא מהם כך אין אנו יכולין להתפרנס זה מזה. והפירוש השני אמר כי בעת שיחפרו אותה ראם ישיבו עפרה אליה לא תתמלא ממנו וכשם שאין הבור מתמלא מחוליתו כך אין אנו יכולין להתפרנס זה מזה. ואילו הפירושין לא דייקי גבן דלא דייק גבן אלא מה שפירש מרנו ... אדונינו הגאון הגדול שמואל הלוי ראש ישיבת גאון יעקב כי הכי פירש בעת שיבוא המטר יבא על חוליתה של בור ומנסף לא תתמלא הבור מהטיפין ...".

כל אלנצוץ אלעבראניה אלתי פיה מן צלואת ואזהרות וסליחות וגיר דלך ולא
נחתאג אחבת / אלנצוץ אלתי מן אלמקרא לאנהא מוגדה פי תורה שבכתב ו....
ואנמא אחבת שרחהא פקס. / ואלה תנכית מעאני אלנצוץ אלעבראניה אלתי פיה
מא כאן מנהא יחתאג בעד אלפשאט מעאני אנכת דלך בעד אסתיפא / אלפשאט
מתלא אדא [פש....] אט גמלה אלאזהרות עדת אלי תנכית מא יחתאג אליה
מן דלך /

ופי מקדמה תפסיר אלסידור אדכר אני אעתברת / גמיע פוגדתהא
קסמין קסם צורוי בה יכמל אלאנסאן וימכן חצרה תחת עדד וקסם גיר צורוי
לא נהאיה לה [ת.]. ה אלאנסאן... מנה אן אתפק תם אנני בחתת ען הדא אלקסם
אלצורוי פוגדתה ינבגי אן יכוו עלי / [מראת] ב אלנאס צרו[רא] ו[א]ן [כ]אן
אלנאס ד מראתב בור ועם ארץ ותלמיד חכמים וחכם פבור הו אלשכץ אלכאל
מן אלעלם / [...] לא חץ לה פי אלעלם ועם ארץ הו אלשכץ אלדי קרי אלחורה
ואחסן אלסדאדיר סידור רבינו סעדיה אלפיומי זל / [פאלתו] רה תורה
שבכתב ואלסידור תורה שבעל פה ותלמיד חכמים יזיד עלי אלחורה ואלסידור
תמאם אלמקרא אעני אלנביאים / ואלכתובים והלכות ואחסן הלכות אן ראית
הלכות רבינו יצחק אלפאסי זל ואלחכם יזיד עלי אלמקרא ואלהלכות ואלסידור
ג אשיא / אלמשנה ואלתלמוד ואלפירוש והדא אלפירוש אלדי אשרת אליה הו פירוש
רבינו חננאל בן חושיאל זל למועד ונשים ונזיקין / ופירוש רבינו ברוך בן יצחק זל
לקדשים ופירוש רבינו יצחק בן מלכיצדק לזרעים וטהרות פאנהא אלדי אכתרתהא /
דון גירהא ומן תבחר פי תצניף פירוש או וצע תאליף מע אחכאם הדא אלאשיא אין
למעלה ממנו / הדא אלעלמיה ואלנסד אלעמליה אלמקרא מכרר ג מצאחף רק
כבאר תורה נביאים / וכתובים תם תורה נביאים וכתובים וספרין ואפטארה ומגלה
גוילים והלכות אלפאסי ג מגלדא מועד ונשים ונזיקין וסידור אלפיומי מגלד /
ואלמשנה מגלד ואלתורה ה אג מקדאר לטיף מגלד ואלסידור איצא מקדאר לטיף
מגלד צארת אלעמליה יז קטעה / פאל מא שרעת כעמל דלך לנפסי פראית אן
אכתב אלמקרא ו מגלדאת אלחורה קטעתין ואלנביאים קטעתין / ואלכתובים קטעתין
וראית אן אכתב אלמשנה מע אלחורה ור[אית] אן אבתדי מן אול אלמשנה
מסכתא עליהא גמר אכתבהא בגמארהא פאכתב אלפרק כלה משנה תם בעדה
גמארה ומסכתא [ליס] עליהא גמר אכתבהא משנה [...] אכתבהא [...] / כב מגלד גמר
ברכות מע משנת זרעים מגלד וכדלך גמר נדה מע משנת טהרות מגלד [...] /
מקדאר אלחורה כ מגלד כל סדר ה מגלדאת וכדלך קסמה אלפירוש חתי יציר
אלדי פי אלמגלד אלואחד פי[רש לא זאי] ד ולא נאקץ / הם פי מגלד ואלהלכות
ה מגלדאת מועד קטעתין ונשים קטעה ואחדה ונזיקין קטעתין ... מגלד תם /

אני ראתי אן אשרף אלעלום אלבראניה עלם אלטב וקד עלמת אלקולה אלמשהורה
אלעלם עלמאן עלם אלא[גנאן ועל]ם אלאבדאן / פאלתדכרה לעיסי והי מגלד ואחד
פי מקאבלה אלסידור ואלמנצורי ללראזי הו מגלד ואחד פי מקאבלה אלהלכות
ואמא אתלמוד [פפ]יה מן אלטב כחיר / פקד באן אן גמלת אלנסך אלצרויה ח'
אשיא אלמקרא ואלמשנה ואתלמוד ואלפירוש / ואלהלכות ואלסידור ואלמנצורי
ואלתדכרה סימן או אי ישיר משה ואן גמלתהא ע[ה] קטעה אלמקרא ו' ואלמשנה /
ואלתלמוד כב' ואלפירוש כב' ואלהלכות ה' ואלסידור ואלתדכרה ואלמנצורי ג' צאר
אלגמיע [נ]ח' ואלמצאחף אלמקרא רק / וספרין ואפטארה ומגלה ואלמשנה ואלתורה
וסידורין ואלה[לכות] אלכל ע' סימן עגב הללוהו במנים ועגב / פאלנח אלעמליה
פאלסימן פיהא נח שמו נח ואליו אלעמליה אלסימן פיהא ביה ביה שמו / ואנמא
שרחת הדא כלה פי צדר הדא אלכתאב לאנה אול כתאב / יחתאג אלנאסאן אליה
מן תצאניפי.

תצאניפי ו' [א]שיא פירוש אלמשנה ואתלמוד פירוש אלהלכות ותפסיר
אלמקרא ותפסיר אלסידור ותלמודא רבה ותלמוד ואלסימן פיה בד כתנת בד קדש
וסאיר אתצאניף מתל מקאלה אלגנה.

ינבגי אן אתכלם פי תפסיר אלסידור פי קסם ר[אס אלש]הר פי אלעיבור
באנגז מא יכון ואשרח ד' אש[יא] א' מערפה אלמעוברת ואלפשוטה [ב] מערפה
אלשלמין ואלחסירין ואלכסדרן ג' מערפה ראס אלשהר ד' מערפה אתקופה מן
אגל שאילת מטר אלדי הי בששים בתקופת תשרי.

אלצחיח אן תצאניפי סבעה גיר אלחואדת תפסיר אלמקרא תפסיר אלמשנה
פירוש אתלמוד פירוש אלהלכות תפסיר אלסידור תלמוד קטן תלמי[דא] ר[ב]ה
תם אלחואדת ואלצרוי פי הדא אלז אלה

אלנסך אלאלצליה כמסה תמאן מגלדאת גיר ספר ואפטארה ומגלה אלמקרא
מגלד אלמשנה מגלד אתלמוד ד' מגלדאת אלהלכות מגלד אלסידור מגלד תם סאיר
אלנסך אלאלצליה לכונהא שרוח אלנסך אלאלצליה.

אוצרות התורה
אוצרות השו"ת

תרגום

מן הראוי שאזכיר זאת בהקדמה לפירוש הסידור. / אשים לבי בפירוש סידור
רבינו סעדיה אלפיומי ז"ל לה' דברים. הראשון—לבאר רוממות חלוקת הסידור
הזה ויפי / עריכתו ורוממות רעיונותיו ושהוא עולה על כל סידור שחובר לפניו
או אחריו. אין בו... ולא הזיות ולא חסרון... / והשני—לבקר מקומות בו.
והשלישי—לצרף [ענינים] מעטים כמו עקרי העיבור וכיוצא בו שהוא ז"ל נמנע
מלהזכיר. / והרביעי—לפרש פשט כל הלשונות העבריים אשר בו כגון תפלות

ואזהרות וסליחות וכיוצא בהן ואין צורך שאכתוב / לשונות המקרא משום שהם בתורה שבכתב ו..... אלא אכתוב פירושם בלבדו / והחמישי – ברור הכונות העמוקות של הלשונות העבריים הנמצאים בו. כל דבר ממנו שיש בו צורך אחרי הפירוש ע"ד הפשט אבאר זאת אחר גמר / הפירוש ע"ד הפשט. למשל, לפשאגמור פירוש פשטי כל האזהרות, אחזור ואברר הכונות העמוקות במקום שיש בו צורך / ובהקדמה לפירוש הסידור אזכיר שהתבוננתי / בכל (הספרים) ... ומצאתי שהם שני חלקים, חלק הכרחי שבו יגיע אדם לידי שלמות ואפשר לכלול אותו במספר וחלק בלתי הכרחי שאין לו סוף / בן אדם אחר כך חקרתי בדבר החלק ההכרחי הזה ומצאתי שהוא צריך להיות / לפי מדרגות בני האדם בהכרח. הנה בני אדם [מתחלקים] לארבע דרגות: בור ועם ארץ ותלמיד חכמים וחכם. בור זהו בן אדם מחוסר ידיעות / [לגמרי] שאין לו חלק בדבר מן המדע. ועם ארץ זהו בן אדם שלמד התורה והסידור, והטוב שבסידורים הלא הוא סידור רבינו סעדיה אלפיומי ז"ל ... / [והרי התורה] תורה שבכתב והסידור תורה שבעל פה. ותלמיד חכמים מוסיף על התורה והסידור כל המקרא ר"ל הנביאים / והכתובים והלכות. והטובות שבהלכות ראיתי הלכות רבינו יצחק אלפאסי ז"ל. והחכם מוסיף על המקרא וההלכות והסידור ג' דברים ^{אוצרות התורה} ^{אוצרות המצוות} והתלמוד והפירוש. ואותו הפירוש שרמזתי אליו הוא פירוש רבינו חננאל בן חושאל ז"ל למועד ונשים ונוזיקין¹ / ופירוש רבינו ברוך ב"ר יצחק ז"ל לקדשים² ופירוש רבינו יצחק בן מלכי צדק לזרעים וטהרות. בהם בחרתי / על פני כל השאר, ומי שמתעסק בחבור פירוש או חבור ספר עם ידיעת כל הדרכים האלה אין למעלה ממנו. / אלה הם (הספרים) העיוניים. והספרים השימושיים: המקרא, פעמיים, ג' ספרים גדולים על קלה, תורה נביאים / וכתובים, ועוד תורה נביאים וכתובים. ושני ספרים³ והפטרות ומגלה, גוילים, והלכות אלפאסי ג' כרכים מועד ונשים ונוזיקין וסידור אלפיומי כרך (אחד) / והמשנה כרך (אחד) והתורה חמשה חלקים בתבנית דקה והסידור גם כן בתבנית דקה. נמצא השימושים י"ז חטיבות / מתחילה התחלתי לעשות את זה לעצמי, וראיתי לנכון לכתוב המקרא ו' כרכים: התורה שתי חטיבות. והנביאים שתי חטיבות / והכתובים שתי חטיבות. ומצאתי לנכון לכתוב המשנה עם התלמוד, וראיתי להתחיל מתחלת המשנה. מסכת שיש גמרא עליה אכתוב אותה / עם הגמרא

(1) זמכאן נראה שר"ח לא חבר פירוש לסדר קדשים. כי קשה להניח שהמחבר לא ידע על מצאתו של פירוש כזה. וכן כתב גם המאירי בהקדמתו לאבות: "ופירוש תלמידי סידרי בנרסא ישרה". חוץ מזה חבר גם פירוש לחולין.

(2) דומני שקסעים ממנו למסכתות שונות ראיתי באוסף הגניזה בקמברידג'. פירוש למס' בכורות נזכר ברשימת ספרים מן הגניזה שגדפסה ב' JQR, XIII, 54 ס' 93. ועיי"ש הערת פוננסקי בעמ' 324.

(3) שלא פירש לנו הכותב את טיבם. ואולי ספרא וספרי.

שלה, ואכתוב הפרק כולו אחר כך גמרא שלו⁴). ומסכתא [שאין] עליה גמרא אכתוב אותה משנה (בלבד). [ובסך הכל אכתוב] תבנה כ"ב / כרך, גמרא ברכות עם משנת זרעים כרך, וכן גמרא נדה עם משנת טהרות כרך.... שיעור / התלמוד כ' / כרך, כל סדר ה' כרכים, וכן חלוקת הפירוש, עד שיהיה מה שבכרך אחד (מן התלמוד, עליו) פי' [רוש לא יותר] ולא פחות / גם כן בכרך (אחד). וההלכות ה' כרכים, מועד שתי חטיבות, נשים חטיבה אחת, ונוזקין שתי חטיבות.... כרך. אחר כך / מצאתי שהגבדתי בחכמות החיצוניות היא חכמת הרפואה, וידועה המימרא המפורסמת: החכמה הגנה שתי חכמות, חכמת הנפש וחכמת הגוף. / וספר התדכרה של עיסי והוא כרך אחד מקביל אל הסידור, והמנצורי של אלראזי והוא כרך אחד מקביל אל ההלכות, ואשר לתלמוד הרי יש בו (בעצמו) הרבה מהרפואה. / יוצא מזה שסכום הספרים ההכרחיים ח' דברים: המקרא והמשנה והתלמוד והפירוש וההלכות והסידור והמנצורי ואלתדכרה. סימן א'. או ישיר משה, ושסכומם ע' [ה] חטיבות⁵ המקרא על קלף ו' / והתלמוד כ"ב, והפירוש כ"ב, וההלכות ה', והסידור ואלתדכרה והמנצורי ג', הרי המספר הכולל [ג'] ח'. וספרי המקרא על קלף / ושני ספרים והפטרות ומגלה, והמשנה והתורה וסידורין וההלכות הכל ע"ה. סימן עגב. הללוהו במנים ועוגב. / א"כ המדעיים הסימן בהם נח. והיינו השימושיים הסימן בהם ביה, ביה שמו. / פירשתי כל זה תחלת ספר זה מפני שהוא הספר הראשון שיש בו צורך לבן אדם מבין חברי.

חבורי ו' דברים: פירוש המשנה והתלמוד פירוש ההלכות ובאור המקרא ובאור הסידור ותלמודא רבה ותלמוד⁶). והסימן בו כד, כתנת בד קדש, ושאר חבורי כמו מאמר גן עדן.

מן הראוי שאדבר בפירוש הסידור בחלק ר' [אש החזן] דש על העיבור בדרך הקצרה ביותר ואבאר ד' דב[רים]: א, ידיעת [השנה] המעוברת והפשוטה. [ב], ידיעת השלמין והחסרין והכסדרן. ג, ידיעת ראש החדש. [ד], ידיעת התקופה בעבור שאילת מטר שהוא בששים בתקופת תשרי.

האמת שחבורי שבעה מלבד ס' "הקורות"⁷: פירוש המקרא, פירוש המשנה, פירוש התלמוד, פירוש ההלכות, פירוש הסידור, תלמוד קטן, תלמודא רבה.

אחר כך ס' הקורות. וההכרחיים שבו' אלה הם הה':

הספרים היסודיים חמשה (והם) ח' כרכים מלבד ספר הפטרות ומגלה: המקרא כרך, המשנה כרך, התלמוד ד' כרכים, ההלכות כרך, הסידור כרך, אחר כך שאר הספרים הראשונים (ז), משום שהם פירושים על הספרים היסודיים.

(4) כמו בירושלמי ובקצת פרקים גם בבבלי. סנהדרין פ"א, שבעות פ"א ועוד. וכך גם נהגו קצת מפרשים מן הראשונים לפרש תחלה משניות כל הפרק, ואח"כ הגמרא.

(5) צ"ל: ותלמוד קטן.

(6) שענינו אינו ידוע לנו בברור, והכיל כנראה כרוניקה של מאורעות שונים.